

Oblikovanje kot dejavnik spodbujanja skupnostnih ekonomij v antropocenu

Abstract

Design as an Agent for Stimulating Solidarity Economy and the Commons in the Anthropocene

The paper focuses on the achievement of lifestyle-changing capabilities. It examines these possibilities from a design standpoint by assuming that everyone who is transforming existing situations to fit their preferences is functioning as a designer (Simon, 1969). Design is thus an inseparable part of participation, but this observation is not enough to answer the questions of who is participating and where designers are willing and capable to make changes. Based on the emerging theoretical foundations of the solidarity economy and the commons (Gibson-Graham et al., 2013) and the design practices of design groups and individuals (ProstoRož, Oloop, Trajna Society, Elena Fajt, and the Today is a New Day Institute), the text examines grassroots initiatives and shows the possibilities of solidarity economies in practice. In other words, the text shows a number of possible ways of creating distance, alternatives to the life of the submissive, and the possibilities of design in the given context.

Keywords: design, solidarity economy and the commons, empowerment, participation

Barbara Predan is the author and co-author of several books and exhibitions, a lecturer at the Academy of Fine Arts and Design (University of Ljubljana), a member of the Pekinpah Association and the director of the Institute of Design, an academic research organization. (barbara.predan@aluo.uni-lj.si)

Gaja Mežnarić Osole is an interdisciplinary designer. Within the newly founded Trajna association, she develops projects (exhibitions, workshops, interventions ...) that explore the role of design in relation to current environmental and societal imbalances. (gaja.meznarić@gmail.com)

Povzetek

Besedilo se osredinja na doseganje zmoglosti za drugačen način življenja. S stališča oblikovanja tehta potencialne (in razumevanje pomanjkljivosti) iz izhodišča, da »oblikuje vsakdo, ki spreminja obstoječi položaj v zelenega« (Simon, 1969). Oblikovanje je torej neločljiv del participacije, kar pa spontano še ne daje odgovora na vprašanji, kdo participira in kje oblikovalci zmoremo/hočemo delati zelene spremembe. Na vzpostavljenosti se teoretskih temeljih skupnostne ekonomije (Gibson-Graham in dr., 2013) besedilo prek aktualnih praks oblikovanja, nastalih na pobudo oblikovalskih skupin in posameznikov (ProstoRož, Oloop, društvo Trajna, Elena Fajt in inštitut Danes je nov dan), preverja samonikle pobude in kaže na možnosti praktičiranja solidarnostnih ekonomij. Besedilo pokaže na mogoče načine ustvarjanja distance, na alternative življenju podložnih in na to, kakšne možnosti ima v obstoječem primeru oblikovanje.

Ključne besede: oblikovanje, solidarnostne in skupnostne ekonomije, polnomočenje, participacija

Barbara Predan je avtorica in soavtorica več knjig in razstav, predavateljica na Akademiji za likovno umetnost in oblikovanje Univerze v Ljubljani, članica društva Pekinpah in direktorica znanstvenoraziskovalnega Inštituta za oblikovanje. (predan@siol.net)

Gaja Mežnarić Osole je interdisciplinarna oblikovalka. V okviru na novo ustanovljenega društva Trajna nadaljuje razvijanje projektov (razstave, delavnice, intervencije ...), ki raziskujejo vloge oblikovanja v odnosu do trenutnih ekoloških in družbenih neravnovesij. (gaja.meznarić@gmail.com)

Antonia Birnbaum (2017) v besedilu »*Me, ženske*«: kaj to pomeni pojem enakosti načne v kontekstu Rancièrove razprave *Noč proletarcev* (1981). Začne pri njegovih zasukih vprašanja proletarskega boja, kajti

delavski razred [je] razdrobljen v obliki izključevanja in konkurence. Njegovo kolektivno je združba atomov, ki so tam samo zato, ker je vsak na mestu nekoga drugega: na mestu delodajalca, ki ne dela, temveč delavcu določa njegovo mesto delavca izvajalca kot usodo /.../ na mesto drugega delavca, ki čaka, da bo mesto [izvajalca] prevzel, osovraženo mesto spreminja v mesto, ki ga je treba braniti /.../, v mesto, ki krade svobodo drugemu. Težava je torej v naslednjem. Postati politični subjekt ne implicira podvajanja ali zastopanja tega položaja, temveč ustvarja distanco do servilne identitete, izstopanje iz nje v svobodno identiteto. Od tod paradokсна poteza, lastna vsakemu boju proti zatiranju: če naj ga vodimo, se moramo prej izkazati za zmožne načina življenja, ki je drugačen od načina življenja podložnih. (Rancière v Birnbaum, 2017: 1)

Prav na zadnje, na izkazovanje zmožnosti za drugačen način življenja, bo osredinjeno pričujoče besedilo. Potenciali zmožnosti bodo obravnavani s stališča oblikovanja (in razumevanja pomanjkljivosti) in iz izhodišča, da »oblikujemo vsakič, ko spreminjamo obstoječi položaj v zelenega« (Simon, 1969). Temelj te razprave bodo tiste ideje skupnostne ekonomije, katerih razmislek se je rodil iz feministične kritike politične ekonomije. Ali kot je nove načine političnega delovanja opredelila Silvia Federici: napajajo se

v srečanju feminističnega gibanja in gibanja za skupno. Z »gibanjem za skupno« mislim na boje za vzpostavljanje in branjenje antikapitalističnih prostorov ter skupnosti solidarnosti in avtonomije. Že nekaj časa ljudje izražajo potrebo po politikah, ki niso zgolj antagonistične in ki ne ločujejo osebnega od političnega, temveč v središče političnega delovanja postavljajo vzpostavljanje bolj sodelovalnih in egalitarnih oblik reprodukcije človeških, družbenih in ekonomskih odnosov. (Federici v Haiven, 2013: 133)

Skupnostne ekonomije so torej normativna predstavitev dejavnosti raznolikih ekonomij, ki namesto kapitala v središče delovanja postavljajo etične vrednote in vrednote, ki težijo k oblikovanju sobivanja človeških in onkrajčloveških skupnosti. Ali, če bi sledili misli Tonyja Frya (2012), zgolj s spremembami prioritet od kapitala k trajnosti, pravzaprav šele lahko začnemo razmišljati o možnosti preživetja človeške vrste kot take. Govorimo torej o nasprotovanju tako imenovanemu modernemu človeku. Človeku, ki vse od razsvetljenstva postavlja antropocentrizem, tesno zvezan s temelji ekonomije, v središče svojega delovanja (bodoči *homo economicus*, ali kot to označi Donna Haraway (2016), *človek kapitalocena*). Še več, postavlja se nad

naravo v želji, da bi ji dominiral, z njo gospodaril. Narava mu pomeni le vir oziroma surovino. Služi mu za zadovoljevanje osebnih koristi. Iz tega pa se porajajo čedalje glasnejša vprašanja: Kaj je bogastvo in čigavo je? Kdo na bogastvo vpliva, kdo ima od njega koristi in kako se distribuira?

Našteta vprašanja so ključna, saj kljub antropocentrični logiki – če sledimo pomenu besede –, po kateri je človek edini subjekt vsega, kar obstaja, *homo economicus* primarno pravzaprav deluje v nasprotju s tem nazorom. Kajti če bi v skladu z razsvetlenskimi gibanjem res uporabili razum in na razumski ravni uvideli učinke našega neetičnega ekonomskega delovanja, se zdi, da bi bila sprememba vrednot (v odnosu do razumevanja bogastva) edina logična nadaljnja poteza. Kot bi bila naslednja razumna poteza korak v smeri razumevanja nujnosti ohranjanja biotske raznovrstnosti. Kljub navidezni logičnosti nuje po spremembi prioritet pa še vedno ostaja odprto vprašanje: Kako bi se spremenil naš odnos do narave, če bi jo razumeli onstran njene materialne vrednosti, torej ne zgolj kot naravni vir, temveč kot skupek neločljivih razmerij med živimi in neživimi bitji, od katerih smo soodvisni, saj omogočajo naše skupno bivanje na tem planetu (glej Ivačič, 2005)?

S spremenjenim razumevanjem naše soodvisnosti od narave pa bi končno tudi lahko zares razumeli Buckminster Fullerjevo (2016: 74) razlago bogastva, ki ga opiše kot »našo organizirano sposobnost, da se učinkovito ukvarjamo z okoljem, da ohranjamo našo zdravo regeneracijo in zmanjšamo tako fizične kot metafizične omejitve prihodnjih dni našega življenja«. Dejansko pa vprašanje o spremembi našega odnosa do okolja v nas prebudi bolj občutek nemoči, ujetosti v primež relativizma in nezmožnosti našega delovanja. Kajti kako si drugače razlagati dejstvo, da vsak dan *le* opazujemo rezultate svojega nerazumnega, netrajnostnega delovanja? Da večinoma *le* merimo učinke, ki so jih pred nami številni napovedali, ter fanatično sledimo napovedim o posledicah, ki nas najverjetneje še čakajo, če bomo vztrajali v nespremenjenem delovanju, v nezmožnosti spremembe našega delovanja? Povedano drugače, kljub razumskemu zavedanju dogajanja bolj ali manj še vedno ne storimo nič.

Fry glavni problem naše nezmožnosti delovanja prepozna v dejstvu, da smo problem mi, a tega preprosto nočemo prepoznati. Kajti s tem ko namesto konca prihodnosti na prvo mesto postavljamo sebe in svoj uspeh v tesni korelaciji s kapitalom, ignoriramo vsaj dva že nakazana dejavnika: naše netrajnostno delovanje je v medsebojnem razmerju z vsem okoli nas, z živo in neživo naravo; z ozkoglednim utemeljevanjem našega delovanja na kapitalistični ekonomiji pa propagiramo rast za vsako ceno na planetu, ki je končen (Fry, 2012: 117, 119–120). Naj se zdijo razmere še tako brezupne, pa Giorgio Agamben prav za brezup, sledeč Marxovi misli, zatrdi, da ustvarja družbene razmere, ki ga navdajajo z upanjem, saj v njem uvidi možnost za nadaljevanje. Kajti »vse radikalne misli vedno posvojijo najekstremnejše stanje brezupa«, zato je zanj osrednja misel »pogum brezupa« (Agamben v Skinner, 2014). Naj je torej današnje stanje še tako brezupno, se zdi, da se ravno v tem breznu brezupa kažejo možnosti za radikalne, a hkrati

ustvarjalne misli, ki bodo vzpostavile distanco do obstoječega in izkazale nujnost premisleka o alternativah življenja. Ali, če zadnje ponovno povežemo z Agambenovo mislijo iz predavanja *Resistance in Art*, prav v vsakem ustvarjalnem dejanju je tudi dejanje upora (Agamben, 2014). Načrtno dejanje namreč vedno sledi začetni ideji: ideji alternative obstoječemu.

Na našo ozkoglednost v uvidu sveta okoli nas ter na nujnost vzpostavljanja alternativ obstoječemu opozorijo tudi avtorji knjige *Take Back the Economy* (Gibson-Graham in dr., 2013: 10–11). V njej s pomočjo ledene gore (slika 1) ponazorijo zavajajočo naravo sodobnega razumevanja ekonomije kot obsežnega področja

znanstvenega proučevanja.

Z ledeno goro namreč jasno pokažejo, da je predmet obravnave uradne ekonomije izjemno majhen nabor aktivnosti (ležečih nad gladino), s katerimi ustvarjamo, menjamo in delimo vrednote v naši družbi. Z ilustracijo ledene gore avtorji v nasprotju z uveljavljenimi ekonomskimi dogmami odprejo prostor za pogovor o ekonomijah, ki spoštujejo raznolike načine vključevanja v proces proizvodnje, poslovanja in deljenja vrednot. To so vse tiste vrednote, ki so največkrat

Ekonomija kot ledena gora. Iz knjige *Take Back the Economy*, 2013. Prevod in priredba ilustracije: Gaja Mežnarić Osole.

spregledane, zato jih na ilustraciji umestijo na obsežnejši del ledene gore, ki je skrit pod gladino. Povedano drugače, po mnenju avtorjev prav ta spregledani del obstoječih ekonomij družbo kot tako najverjetneje drži v pogonu in v veliki meri pripomore k našemu kakovostnejšemu bivanju.

Vse prezrto pa tvori tudi podlago na začetku omenjenim raznovrstnim skupnostnim ekonomijam. Te v središču ne postavljajo kapitala, temveč razumevanje naše

soodvisnosti in odvisnosti od okolja, v katerem bivamo. Kot še opozorijo Gibson-Graham in dr. (2013), je v skupnostnih ekonomijah soodvisnost ljudi in drugih bitij našega planeta prepoznana in cenjena v kontekstu nenehnega iskanja in vrednotenja odgovorov na vprašanja, kot so:

- Kako vključujemo ljudi in planet ter kdo (in kako) sodeluje v procesih oblikovanja skupnostnih ekonomij, ko določamo pogoje našega skupnega preživetja?
- Kako ustvarjamo in ohranjamo razpoložljive, skupne in dostopne planetarne in intelektualne dobrine?
- Koliko in kaj potrebujemo za naše osebno, družbeno in ekološko preživetje?
- Od kod smo si prisvojili presežke, kako jih distribuiramo in kako jih lahko vrnemo nazaj ali jih investiramo v našo prihodnost? (ibid.: XIII–XIV)

Gre torej za več kot očitno vzpostavitev alternative na videz prevladujoči dogmi kapitala. In kot bova v nadaljevanju besedila z izbranimi primeri prakse pokazali, samonikle alternative oblikovanja v nevladnem sektorju že obstajajo in hkrati kažejo pot k nujnosti in možnosti upora etablirani politiki. K nujnosti nenehne preverjanja obstoječega stanja in ustvarjanja distance do njega. Čeprav je v etablirani politiki mogoče zaslediti govor o smiselnosti spodbujanja aktivnega državljanstva, ga etablirana politika propagira le tako dolgo, dokler aktivnosti tudi sama ureja in posledično delovanje nadzoruje. Nadzoruje pa ga seveda v okvirih uveljavljene ekonomije, ki je vidna nad gladino. Tako skuša etablirana politika aktivnemu državljanstvu z nadzorom postavljati okvir, v katerem se lahko udejanja in misli. Ustvarja torej na videz aktivno podlago za delovanje, v resnici pa gre le za ohranjanje servilne identitete, o kateri piše Antonia Birnbaum (2017). Vsakršna odstopanja od obstoječega modela (pre)pogosto niso prepoznana kot graditev, kot ustvarjalno uporništvo, temveč kot civilna nepokorščina, v skrajnih primerih pa so celo označena za protipravno dejanje. V trenutku neodobravanja lahko pride do uveljavitve moči odločevalcev, ki z enostranskim dialogom postavljajo nemogoče zahteve ali pa z umikanjem podpore ogrožajo kontinuiteto delovanja in razvoja aktivnega državljanstva. Rajko Muršič (2012: 188) v tem prepozna učinkovit nadzor civilne družbe s strani države, ki »z 'varčevalnimi' finančnimi vložki /.../ dejansko prepušča nevladni sektor stihiji trga in zasebnih interesov«. Kdo se torej v takšnem prekarnem položaju še lahko upre, izstopi iz predvidenega in do danega vzpostavi distanco?

Odgovor v odmevu spomni na misel Hannah Arendt, po mnenju katere naj bi bil umetnik še tisti zadnji posameznik, ki je zmožen upora. Kajti prav umetnik je po njenem mnenju tisti, ki v družbi ostaja »avtentični proizvajalec tistih objektov, ki jih vsaka civilizacija pusti za seboj kot bistveno in dolgotrajno pričevanje duha, ki jo je navdahnili« (Arendt, 2006: 204). Po najinem mnenju pa je treba v dani okvir tistega, ki je zmožen upora, dodati tudi oblikovalce. S preoblikovanjem in aktivno graditvijo našega vsakdanjega okolja oblikovanje že od prvega preoblikovanega kamna s

svojim delovanjem soustvarja objekte, ki jih »vsaka civilizacija pusti za seboj kot bistvene in dolgotrajne pričevalce duha, ki jo je navdahnili« (ibid.). S profesionalizacijo poklica se lik oblikovalca, ki aktivno vstopa v kritično razmišljanje o svetu, v katerem živimo, in o posledicah lastnih dejanj, skozi razvoj poklica nenehno utrjuje, ob hkratnem zavedanju moči in odgovornosti za dejanja ter učinkov, ki jih s svojim delom soustvarja. Še več, prav zato, ker so oblikovalci aktivni v sogradnji vsakdanjega okolja in naših izkušenj z njim, nas posledično vsak dan preoblikujejo tako v našem odnosu do sveta kot v našem razumevanju tega, kdo smo. Pa če se tega po poti zavedamo ali ne.

Po Marshallu McLuhanu (2001: 19) so tako umetniki kot oblikovalci prav zaradi opisanega aktivnega soustvarjanja preoblikovanja našega okolja toliko bolj sposobni uvideti spremembe v kontekstu naše percepcije sveta. Če to povežemo s prej zastavljeno potrebo po uporu, graditvi alternative in nujnosti spremembe v odnosu do razumevanja naše soodvisnosti in odvisnosti od okolja, v katerem bivamo, vidimo, da oblikovanje v danem kontekstu ne samo lahko, temveč že in še naprej mora prevzemati pomembno vlogo spodbujevalca sprememb, ali še bolje, vlogo dejavnika, ki s svojim delovanjem ustvarja učinke v širšem okolju. Namreč, kljub pogosti spregledanosti je rezultat družbenih inovacij že mogoče prepoznati v kombinaciji samoniklih pobud v tesni povezavi s skupnostjo, v katero oblikovalec vstopa kot sodelavec, z njo soustvarja in proces oblikovanja uporablja kot orodje za (skupno) nadaljnje delovanje.

Med avtorji, ki poskušajo poudariti nujnost videnja in razumevanja spregledanih sprememb, ki se nenehno dogajajo okoli nas, je tudi Ezio Manzini, italijanski teoretik oblikovanja ter eden ključnih mislecev in praktikov s področja družbenega oblikovanja. V knjigi *Design, When Everybody Designs* je postavil tezo, da so pri spreminjanju našega okolja ključni protagonisti. Kajti postavljati

fokus na protagoniste pomeni opazovati posameznike in družbene oblike, ki jih ti generirajo. S pomembnim poudarkom, da opazujemo družbene oblike, v katerih ljudje sodelujejo z namenom doseganja takšnih rezultatov, ki jih ne bi mogli doseči samostojno. Posledično tako ustvarijo ali bi lahko ustvarili širšo družbeno vrednost kot (stranski) učinek delovanja. (Manzini, 2015: 77)

Iz tega torej sledi, da lahko oblikovanje z namenom družbene inovacije opišemo kot »dejanje oblikovanja« (Manzini, 2015: 77). S to trditvijo Manzini naredi ostro in nujno ločnico z *mainstream* oblikovanjem, ki ga večinoma propagirajo mediji in ekonomski modeli, umeščeni nad gladino ledene gore. Torej oblikovanjem, ki je zgolj v službi kapitala in katerega ključno merilo je proizvodnja novosti zaradi novosti v želji po zadovoljevanju potreb nenehne rasti kapitala, spodbujanja potrošništva itn. Nasprotno pa je oblikovanje, o katerem govoriva v pričujočem besedilu. Govoriva o oblikovanju kot neločljivem delu participacije. Neločljivem delu skupnosti.

Če se vrnemo k prej postavljenemu temelju skupnostnih ekonomij in vprašanjem, kakršna so zastavili Gibson-Graham in dr. (2013), nam ti omogočijo premislek o aktualnem delovanju na področju obstoječih samoniklih praks s področja oblikovanja v skupnosti. Hkrati izbor odgovarja na vprašanja, kdo participira in kje zmoremo/hočemo delati zelene spremembe. Dodaten kriterij pri izbiri projektov¹ pa je bilo iskanje in izpostavljanje pobud oblikovalcev, ki s svojim delom vzpostavljajo alternativne prostore solidarnih skupnosti in kažejo načine ustvarjanja distance do obstoječega življenja podložnih.

Kdo (in kako) sodeluje pri oblikovanju skupnostnih ekonomij?

Ali če zastavimo vprašanje drugače: Kakšni so torej nastajajoči projekti oblikovanja, ki v praksi lahko vodijo do alternativnih prostorov solidarnostnih skupnosti? Med najštevilnejšimi projekti oblikovanja najdemo tiste, pri katerih se vzpostavljajo možnosti za skupnostna srečevanja. Srečanja s posamezniki in skupinami so

ProstoRož, družabna igra za graditev vizij o javnem prostoru. Mestni vizionar, 2017. Foto: Marko Čuk in arhiv ProstoRoža.

¹ Izbor projektov izhaja iz širše skupne raziskave *What on Earth are we Leaving Behind?*, ki sta jo avtorici prispevka v študijskem letu 2016/2017 izvedli na Akademiji za likovno umetnost in oblikovanje Univerze v Ljubljani skupaj s študenti prvega letnika magistrskega študija industrijskega oblikovanja.

namreč tisti bistveni element, ki vzpostavlja temelj za kakovostno sobivanje. Eden ključnih dejavnikov našega kakovostnega sobivanja je, kot poudarjajo Gibson-Graham in dr. (2013), »dobro počutje« v skupnosti, to pa se vzpostavlja z našo aktivno vključenostjo v skupnost. Ni torej dovolj zgolj srečevanje, temveč gre za srečevanja, ki ustvarijo nove priložnosti, nove vrednote.

Vzpostavljanje možnosti za opisana skupnostna srečevanja je skupni ime-novalec delovanja skupine ProstoRož. Medtem ko so sprva arhitektke projekte

ProstoRož, IPoP in prebivalci Idrije, projekt Trajnostna urbana regeneracija: primer Idrije, 2017.
Foto: Marko Čuk in arhiv ProstoRoža.

snovala predvsem na preoblikovanju zapuščenih, spregledanih in zanemarjenih javnih prostorov, pa njihovi zadnji projekti – denimo revitalizacija Parka Tabor (2010–2014) in vzpostavitev Knjižnice reči v Savskem naselju (2015) – izhajajo iz participatornih sodelovanj s skupnostjo, s ciljem odpiranja prostorov za spodbujanje skupnostnih srečevanj.

Rezultat povezovanja je aktivno sodelovanje prej nepovezanih posameznikov in skupin ter vzpostavljanje in utrjevanje družbenih vezi. Med zadnje projekte spada tudi trajnostna urbana regeneracija, ki so jo arhitektke iz skupine ProstoRož leta 2016 testno izvedle v Idriji, skupaj z Inštitutom za politike prostora in v tesnem sodelovanju s prebivalci mesta. Tekom razvoja projekta so ugotavljali, kako ljudje, ki prebivajo ali se iz drugih razlogov nahajajo v Idriji, uporabljajo javni prostor, kaj si želijo od njega in kako ga lahko (sprva skupaj in pozneje samostojno) obnovijo in izboljšajo. Na podlagi polletnih srečevanj, zbiranja odzivov, želja prebivalcev (pridobile so več kot sto pobud) ter prostorskih analiz, so se v sodelovanju z občino

in prebivalci odločili, kje bi bilo najbolj smiselno začeti proces urbane regeneracije ter dolgoročno spodbuditi skupnostno prenovu javnega prostora. Z ekipo lokalnih prostovoljcev so za izbrano lokacijo, Arkovo ulico, nato izvedli začasno prostorsko intervencijo. Iz ponovno uporabljenih materialov (kovinskih ogradj šolskih stolov in klopi) so oblikovali in sestavili urbano pohištvo.

Opisana intervencija je s prvo akcijo spodbudila proces premisleka o revitalizaciji javnega prostora ter začetek nadaljnjih pogovorov in dogovorov z Občino Idrija. Skupaj s skupino ProstoRož pripravljajo tudi dolgoročno trajnostno ureditev mesta v obliki akcijskega načrta v tesnem sodelovanju s prebivalci, saj je občinska uprava pokazala veliko zanimanje za nove pristope k prenovi in načine vključevanja prebivalcev. Kot enega od rezultatov pripravljajo tudi priročnik, ki bo predstavil dober idrijski primer drugim občinam. Poseben poudarek je namenjen vprašanju, kako s prebivalci in oblikovalci vzpostaviti dialog s ciljem skupnega preoblikovanja mesta. Gre namreč za proces, ki ne temelji zgolj na vzpostavljanju participiranja občanov z občino. Sploh danes, ob inflaciji uporabe besede participacija, se vključevanje mnenj v postopku načrtovanja prepogosto posplošuje. Posledično nam lahko skozi prste uidejo podatki o tem, kdo je lahko v resnici participiral in čigava mnenja so bila upoštevana. Zato je vsak tak projekt za ProstoRož praktični primer iskanja in ponazarjanja načinov, kako lahko skozi prakso na konkretnem primeru vključujemo prebivalce. Bistvo testnega projekta v Idriji se bo tako lahko izkazalo šele dolgoročno oz. takrat, ko bosta skupnost in občina vse nadaljnje korake sooblikovali. Takrat, ko bo skupnost rezultate intervencij redno uporabljala, jih preobli-

Oloop in Up, Razkrite roke, proces soustvarjanja, 2017. Foto: Tjaša Bavcon.

Oloop in Up, izdelki projekta Razkrite roke, 2017. Foto: Kristjan Jarni.

jo ukvarjati s preoblikovanjem stanj in pogojev, katerih cilj preoblikovanja je polnomočenje posameznikov. Povedano drugače, oblikovalci se prenehajo ukvarjati z oblikovanjem izdelkov za potrošnje in se osredinijo na odpravljanje tistega, kar je posameznike oviralo pri realizaciji obstoječih zmožnosti, pri okrepitvi nadaljnje razvoja. Med takšne projekte spada večletni projekt *Razkrite roke* oblikovalske skupine Oloop in Človekoljubnega dobrodelnega društva UP Jesenice. Projekt postavlja v središče ranljive skupine ljudi – predvsem priseljenke in invalidne osebe –, živeče na Jesenicah in v azilnih domovih.

kovala in glede na potrebo širila v druge dele mest, z namenom vzpostavitve prostorov, ki gradijo na aktivni skupnosti, na pobudah od spodaj navzgor ter samoumevnosti vzpostavitve javnih površin za skupnostno srečevanje s ciljem izboljšanja kakovosti sobivanja.

V kontekstu sobivanja in oblikovanja skupnostnih ekonomij se oblikovanje že nekaj časa ukvarja tudi s t. i. *pristopom zmožnosti (capability approach)*. Na področju oblikovanja to pomeni prepoznavanje posameznikov in skupin, ki imajo zmožnosti, nimajo pa možnosti, da bi poseđovane zmožnosti tudi udejanjili. Oblikovalci v tem procesu torej potencialno sodelujočih ne vidijo več kot uporabnike ali potrošnike, temveč se začne-

Zanimivo je slediti evoluciji projekta. Oblikovalke so od začetnega sodelovanja (od leta 2010), ki je temeljilo predvsem na zavedanju pomena tekstilnega ročnega dela ter njegovem vplivu na počutje posameznika, z vsako novo projektno ponovitvijo – skupaj s sodelujočimi – spremenile tudi fokus delovanja. V trenutno zadnji ediciji (2016/2017) so se odločile za preoblikovanje pogojev delovanja ter vzpostavljanje tistih veščin, ki bi izbrani skupini posameznic tudi v praksi omogočile povsem samostojno delovanje, s poudarkom na ekonomski osamosvojitvi. Medtem ko so v prejšnjih edicijah gradile predvsem na veščinah pletenja in oblikovanja izdelkov, so pri zadnjem projektu sodelujoče vzpostavile spletno trgovino Razkrite roke, pridobile znanja iz upravljanja spletnih strani, ustvarjanja videovsebin, osnovnih promocijskih veščin, trženja in tržnega komuniciranja na spletu (Razkrite roke, 2017). Spletna trgovina je začela avgusta 2017 in jo od začetka v celoti vodijo (od nastanka izdelkov do prodaje) Jeseničanke. Takole se opišejo same: »Smo ženske, ki rade pletemo in se družimo. Naše ključne surovine za ustvarjanje so tekstilni materiali in balkanske dobrote. V Slovenijo so nas pripeljale različne življenjske zgodbe, zdaj pa je naše stičišče Hiša sreče na Jesenicah.« (ibid.) Ključ na strani oblikovanja je torej bil v vzpostavitvi spremenjenih pogojev za samostojno delovanje in sodelovanje pri sooblikovanju izdelkov za prodajo. Na vsaki posameznici pa ostaja, da se odloči, kaj bo počela, katera znanja bo med procesom okrepila in kako si bo vzpostavila svoj prostor za delovanje.

Ustvarjanje in ohranjanje razpoložljivih, skupnih in dostopnih dobrin

Primer ustvarjanja skupnih in dostopnih dobrin v svojstvenem smislu tvori alternativa *Shirting ...* Gre za alternativno platformo, katere glavna atributa sta odprtost in možnost izbire – posameznik lahko namreč izbira med stopnjami vključenosti v skupino. Pobudnica projekta je oblikovalka Elena Fajt skupaj s širšim kolektivom oblikovalcev. Glavni namen zasnovanega projekta je vzpostavljanje alternative načrtni zastarelosti in čezmerni porabi, na katerih trenutno temelji modna industrija. Čezmerno porabo tvorita dve skrajnosti: prezasičen trg poceni oblačil in trg luksuznih izdelkov, ki polni časopise in modne brvi. Obe skrajnosti sta načrtno zaznamovani s sezonskostjo in posledično z umetno spodbujeno potrebo po nenehnem proizvajanju novih kosov oblačil, kar se kratkoročno manifestira v velikanskih kupih zavrženih oblačil. Elena Fajt s projektom *Shirting ...*, katerega platforma uporabnikov se je na eni srajci vzpostavila z letom 2014, ne podvomi le o načinu produkcije in umetno vzpostavljene časovne komponente tako imenovanih »modnih kosov«, temveč podvomi tudi o nujnosti posedovanja oblačil. Fajtova predstavi srajco, ki vzpostavlja alternativo obstoječemu s tem, da kroži med uporabniki.

Uspeh prve srajce, ki je v prvem letu nastanka zamenjala petnajst uporab-

Elena Fajt s sodelavci, Kolaž fotografij skupnosti projekta *Shirting ...*, 2014–2017.

nikov, je Fajtova v naslednjih edicijah nadgradila. Skupaj s številnimi oblikovalci je oblikovala več srajc (vsaka je unikatni izdelek), te pa so nato – enako kot prvo srajco – javnosti ponudili v brezplačno uporabo. Ključ je torej v tem, da srajco lahko za neko določeno obdobje brezplačno nosi kdorkoli, nikoli pa uporabnik ne postane njen lastnik, saj je ne more odkupiti v trajno last. Nasprotno, namen srajc je, da si jih delimo, da potujejo od uporabnika do uporabnika. Ker so potencialni uporabniki seveda različni, so srajce že v izhodišču oblikovane tako, da ustrezajo različnim tipom konstitucije (oblikovane so tako, da dajejo možnost pomanjšanja ali povečanja), niso sezonsko določene in niso ločeno oblikovane glede na spol. Na ta način avtorji projekta ne ponujajo zgolj trajnostnega odgovora sezonsko ustvarjenim in že naslednjo sezono odvrženim oblačilom, temveč načnejo tudi vprašanje našega odnosa do stvari. Načnejo vprašanje o nujnosti spreminjanja naših navad, spreminjanja pasivnega potrošnika v aktivnega uporabnika. Prva aktivnost se namreč zgodi že z izbiro, z odločitvijo, da boš kot novi uporabnik projekta *Shirting ...* stopil v širši družbeni prostor vseh drugih souporabnikov. Tako postanemo aktiven sooblikovalec skupnosti, ki jo zaznamuje nujnost preverjanja nenasitne potrebe po posedovanju. Povedano drugače, projekt *Shirting ...* uporabnika glasno opominja na pomen in vlogo posameznika, ki s svojimi odločitvami neposredno vpliva na vsakdanjo realnost in jo s tem sooblikuje. Namreč, s tem ko uporabnik z izposajo srajce vstopi v širšo družino souporabnikov, je hkrati povabljen k deljenju svoje zgodbe (kje vse je s srajco bil, kaj vse je doživel), poleg ugodnosti nošenja brezplačne srajce pa prevzame tudi odgovornost za njeno vzdrževanje ter predajo srajce naslednjemu uporabniku.

Projekt v nasprotju z večjim delom mode – kljub unikatnim oblikovalskim kosom – presega ekskluzivnost. Gradi na povezovanju, odgovornosti in sodelovanju. Projekt ponuja, kot obrazloži Elena Fajt, »odgovore, kako z novomiselnimi oblikovalskimi praksami revitalizirati opustošeno socialno okolje, kako vzpostavljati interakcije v širšem družbenem prostoru« (Fajt, 2017: 56). Ponuja torej premislek o možnosti vzpostavitve in razširitve polnomočenega ekosistema spremenjenih kulturnih in družbenih struktur. Zadnje seveda ne more vzpostaviti zgolj en projekt, zgolj ena intervencija, temveč je za to nujna množica različnih projektov, ki načelnajo obstoječe strukture na številnih ravneh. Kljub temu pa je izbrani primer lahko zgled za načine vzpostavljanja drugačnih pogojev delovanja, z namenom spodbujanja podpornega okolja. Uspešnost vzpostavitve specifične skupnosti deljenja, kot je *Shirting ...*, kaže stopnjo izvedljivosti drugim vzpostavljaljočim se aktivnostim pri graditvi prej omenjenega ekosistema.

Osebno, družbeno in ekološko preživetje

Prvi trije primeri kažejo na pomen vzpostavitve ugodnega ekosistema (kulturnega in družbenega) za polnomočno delovanje skupin in posameznikov v širši skupnosti. Z izrazom širše skupnosti in ekonomije skupnosti pa se vračamo k uvodnemu delu pričujočega besedila, v katerem je poudarek namenjen razumevanju naše odvisnosti ne le od drugih ljudi, temveč tudi od drugih živih bitij in okolja. To s projektom Simbiocen pri svojem delu načena tudi oblikovalski kolektiv Trajna.² Gre za nomadsko platformo, ki želi izzvati naše sposobnosti oblikovanja, eksperimentiranja in proizvajanja del, ki segajo onkraj antropocentrične, kapitalistične produkcije vsakodnevnih realnosti.

Tudi pri tem projektu je zanimiva evolucija oblikovalskega obravnavanja problemov, s katerimi se soočamo in naj bi jih »po definiciji«³ oblikovanja oblikovalci vsak dan reševali. V danem primeru se je razumevanje sobivanja v obliki platforme Simbiocen postopoma razvilo iz raziskovanja in dela društva Re-generacija. Med delom na temi »Spoznaj svojo hrano« pod okriljem 24. bienala oblikovanja (2015) so se oblikovalke iz društva Re-generacija srečale tudi z japonskim dresnikom, eno od tujerodnih in vitalnih vrst brez naravnih sovražnikov. Da bi se izognile ustaljenim načinom odgovarjanja na problem dominacije invazivnih vrst (odstranjevanje in uničevanje), so se med raziskovanjem vprašale, ali bi lahko japonski dresnik prepoznali kot človeku potencialno uporaben material, ne pa le kot gospodarsko in okoljsko breme. Na primer, kot lokalni vir celuloze v papirnicah prihodnosti.

² Kolektiv Trajna služi kot platforma za praktično raziskovanje (medvrstnih) skupnostnih ekonomij soavtorici pričujočega prispevka, Gaji Mežnarič Osle in oblikovalcu Andreju Koruzi.

³ Ena glavnih nalog oblikovanja naj bi bila po razumevanju večjega dela stroke reševanje prepoznanih problemov.

Papirnice na Slovenskem namreč porabijo od 350.000 do 400.000 ton celuloze na leto in trenutno v Sloveniji prav vso celulozo uvozimo. Za prikaz drugačne možnosti so oblikovalke na podlagi raziskovalnega procesa – v sodelovanju z Muzejem za arhitekturo in oblikovanje, mojstrsko delavnico Vevče ter Inštitutom za celulozo in papir – razvile izdelavo tako ročnega kot polindustrijsko izdelanega papirja.

Na tej podlagi je – z novimi sodelovanji v letu 2017 – nastala nadgradnja pridobljenih znanj. Nastala je razvijajoča se platforma Simbiocen, ki raziskuje možnosti za sodelovanje med različnimi živimi bitji in išče načine za oblikovanje simbiotičnih ekosistemov v različnih kontekstih. Hkrati se nova platforma še vedno ukvarja tudi s problemom tujerodnih invazivnih rastlin. Zaradi posledic človekovih radikalnih posegov v naravne ekosisteme – kot so vzpostavitev globalnih trgovskih poti, intenzivnega kmetijstva in hitrega širjenja urbaniziranih habitatov – se namreč v novih domovanjih tujerodne invazivne rastline nesorazmerno razraščajjo. Premislek o čezmerni razširjenosti in neprepoznani vrednosti tujerodnega invazivnega paje-sena (*Ailanthus altissima*) je oblikovalski kolektiv Trajna spremenil v priložnost za oblikovanje lesenih čebelnjakov in začasnega delovnega studia, opremljenega z unikatnim pohištvom, izdelanim iz biomase invazivnih rastlin (slika 7).

Kolektiv Trajna, Simbiocen, 2017. Foto: Nataša Košmerl.

Izdelki izražajo nesmiselnost destruktivnih dejanj, usmerjenih proti nezaželenim vrstam in so primer preoblikovanja prevladujočih tekmovalnih odnosov v simbiotične. Še več, v skupini Trajna uporabljajo invazivne rastline kot materialno in simbolno orodje za opozarjanje na probleme, s katerimi se sooča današnja oblikovalska skupnost: pomanjkanje dostopnih produkcijskih prostorov za eksperimentiranje, ustvarjanje in izmenjavo znanj s ciljem ustvarjalnega obravnavanja

(eko)sistemskih problematik. Zato nas kolektiv Trajna sili v razmislek o načinih, kako razumemo »druge« in kako z njimi ravnamo. Sili nas v razširitev zavedanja o še neprepoznanih povezavah z našimi živimi ekosistemi, v vzpostavljanje sinergije med človeškimi in »onkrajčloveškimi« dejavniki. Primer zadnjega je že omenjeni čebelnjak, s katerim so v praksi vzpostavili sinergijo med čebelami, ljudmi in invazivnimi rastlinami. Povedano drugače, v svoji praksi iščejo odgovore na kompleksna vprašanja, kdo vse lahko participira in kako lahko participacijo razširimo tudi na onkrajčloveške dejavnike.

Prisvajanje, distribuiranje in vračanje presežka kot investicije v našo prihodnost

Iz vseh do zdaj predstavljenih primerov oblikovanja je mogoče razbrati neki skupni imenovalc. To je premislek in prispevek k vzpostavljanju družbenih povezav z novimi oblikami sodelovanja ter pogovor o sobivanju – od mikroravni do sveta kot celote. Manzini (2015: 70) slednje pri poklicnem oblikovanju prepozna na ravni nujnosti »vzpostavljanja samih pogovorov; ali pri spodbujanju pogovorov, ki načenjajo premislek o novih idejah, z dajanjem podpore pri spodbujanju pogovorov s pomočjo orodij, prikazom rezultatov; in tudi pri vzpostavljanju razmer, ki obstoječim idejam omogočajo nov začetek v drugačnih kontekstih.« Govorimo torej o spodbujanju že obstoječih aktivnosti in vzpostavljanju aktivnosti tam, kjer jih še ni.

Kombinacija obojega je inštitut Danes je nov dan, ki deluje od leta 2013. Oblikovalka in soustanoviteljica inštituta, Jasmina Ploštajner, verjame, da v okviru inštituta uporabljajo potencialne oblikovanja kot orodje, ki jim pri njihovem aktivističnem delu omogoča, da so pri svojem posredovanju informacij učinkovitejši in dostopnejši. Kajti,

če je demokracija svobodna in kreativna dejavnost v življenju, oblikovanje pa dejavnost, ki omogoča premikanje iz obstoječega položaja v želeno, potem je nujno, da se oblikovalci zavedajo svoje družbene moči in jo uporabljajo za aktiviranje družbe in spodbujanje pozitivnih družbenih sprememb. (Ploštajner, 2017: 69)

Zato so glavni cilji inštituta spodbujanje aktivnega državljanstva, vzpostavljanje kritične misli, solidarnosti in pravice do vključenosti. Delovanje inštituta izhaja iz razumevanja demokracije kot nenehnega procesa, družbene pogodbe kot stalne in vključujoče razprave ter politične participacije kot odgovornosti za lastno polnomočenje. Cilj inštituta je torej v polnomočenju posameznika, ki pa – podobno kot pri drugih opisanih projektih – pred lastne interese postavlja skupnost in pravico do skupnega.

Danes je nov dan, Parlameter, 2016.

Eden od odgovorov, ki zajemajo zgornje postavke, je projekt Parlameter (slika 8). Z njim so se na inštitutu odločili prikazati delovanje državnega zbora na uporabniku prijazen in razumljiv način in s tem izboljšati prepoznavnost parlamenta. Zagovarjajo namreč tezo, da boljši dostop do informacij nujno vodi do boljšega razumevanja delovanja in posledično do večjega zanimanja za demokratične procese. Zato razvoj celotnega projekta temelji na informacijskem oblikovanju, na tako imenovanem smiselnem prevajanju podatkov v informacije.⁴ Pri projektu Parlameter je (bila) torej najpomembnejša naloga ta, kako podatke s parlamentarnih zasedanj, glasovanj in transkriptov oblikovati v informacije. Rezultat je spletno orodje, ki analizirane podatke vizualizira in predstavlja v obliki samostojnih informacijskih kartic ter uporabnikom na preprost način omogoča, da jih delijo na družabnih omrežjih, jih vgrajujejo v druge spletne strani, prispevke in analize. Gre torej za eno od oblik oblikovalskega aktivizma, kjer z orodjem (kot je Parlameter) splošni in strokovni javnosti ponudijo možnost drugačnega pogleda na obstoječe z željo spodbuditi razpravo in po možnosti dolgoročno gledano spodbuditi tudi (spremenjen) odziv.

⁴ Kot razloži Jasmina Ploštajner (2017), je podatek surovo, neorganizirano dejstvo, ki o določeni stvari nekaj pove ali se nanjo nanaša; informacija pa je procesiran, organiziran in strukturiran podatek, ki daje pomen in kontekst. Šele ko je podatek spremenjen v informacijo, postane berljiv in pomemben za uporabnike.

Vloga žensk

Namen te heterogene zbirke projektov je prikazati raznovrstnost pobud prepoznanih protagonistov, agentov, ter spodbuditi razumevanje raznolikosti obstoječega stanja in različnih stopenj samoniklega delovanja, katerega rezultat je družbena vrednost. Hkrati s samoniklim delovanjem posamezniki, kolektivi in institucije raziskujejo in vzpostavljajo nove mehanizme delovanja, ki jih etabrirana institucionalna kultura največkrat ne. Pri zbranem je zanimivo, da so pri številnih projektih, ki smo jih analizirali med raziskavo *What on Earth are we Leaving Behind?*, kot vodje ali izjemno aktivni soustvarjalci procesa pogosto nastopale ženske oblikovalke. To potrjuje začetno misel Silvie Federici, da je gibanje za skupno, za prostore solidarnosti in avtonomije ter za razumevanje nujnosti sobivanja več kot očitno še vedno zelo tesno povezano s pobudami in aktivnostmi številnih žensk. S svojim delovanjem izkazujejo naklonjenost ustvarjanju tako neprofitnih vsebin za javno dobro kot tudi prostorov za druženje, raziskovanje in eksperimentiranje. Prepoznava spregledano in posledično dajejo glas marginaliziranim. S svojimi pobudami tvorijo podlage za decentralizirane prostore odločanja in spodbujajo k deljenju soodgovornosti do okolja, v katerem živimo. Debbi Bookchin je ob tem zapisala:

Nikoli ne bomo v celoti načeli problemov, kot so podnebne spremembe in druga okoljska vprašanja, ki spodkopavajo stabilnost planeta, če ne bomo pred tem načeli vprašanj dominanc in hierarhije. Za to, da bomo končno lahko ozdravili naše plenilske odnose do naravnega sveta, moramo na vseh stopnjah pred tem v temelju spremeniti naše družbene odnose. (v Gellatly in Rivero, 2017: 10)

Izbrani primeri pa ne odgovarjajo zgolj na kriterije sobivanja, vzpostavljene na začetku, temveč pred nas postavljajo tudi vprašanje: V kakšnem svetu bi si želeli živeti, ali še bolje, bi lahko sploh živeli? Ko o danem vprašanju začnemo razmišljati, pravzaprav inherentno že razmišljamo o nujnosti vzpostavljanja alternative, o graditvi alternative kot upora obstoječemu. S soustvarjanjem dopuščamo raziskovanje drugačnih družbenih razmerij in tako vzpostavimo pogoj za razvoj več kot ene možnosti. Z ustvarjanjem potencialnih možnosti pa hkrati odpremo možnost za novo stopnjo kulture, za novo stopnjo odprtosti, za drugačno ustvarjanje pri raziskovanju možnosti. Ali kot je zapisal Martin Balluch v knjigi *Upor v demokraciji*:

Da se lahko družba še naprej razvija, potrebuje konstruktivni konflikt, ki predpostavlja toleranco tako do drugače mislečih kot tudi do protestov in državljanske neposlušnosti. »Glajhšaltana« družba, ki enakomerno maršira v isto smer, deluje morda urejeno in spodobno, vendar je obsojena na propad. Potrebuje puntarske, drzne in izstopajoče ljudi, potrebujemo te, ki kritizirajo in prevprašujejo običajno mnenje. Če brezpogojno sledimo gospodarstvu in

kapitalizmu ter častimo prosti trg in neomejeno produkcijo kot sveti kravi, zaide družba v slepo ulico. Umetnost in kulturo, znanost in kritično civilno družbo si lahko zamislimo samo z varovanjem temeljnih svoboščin. Tovrstne dejavnosti meriti samo glede na koristnost za gospodarstvo in vsako kritiko družbe diskvalificirati kot »sovražno gospodarstvu«, je kratkomiselno. Ne nazadnje gre za kakovost življenja in skupno dobro nas vseh, od današnjih do prihodnjih generacij in vseh tistih živih bitij, ki skupaj z nami delijo zmožnost občutenja kakovosti življenja. (Balluch, 2011: 128)

Sklep: Kakšne so torej možnosti za oblikovanje?

Ko oblikovanje enkrat prepoznamo v vlogi katalizatorja potencialnosti, katalizatorja vzpostavitve alternative obstoječemu, lahko v njem prepoznamo tako pobudnika kot vezni element in orodje za spodbujanje skupnostnih, solidarnostnih ekonomij. Med študenti oblikovanja, ki so sodelovali pri raziskavi *What on Earth are we Leaving Behind?*, je bil najpomembnejši zaključek raziskovanja njihovo iskreno začudenje, da so oblikovalci že danes pobudniki ali (so)tvorci tolikšnega števila odličnih samoniklih pobud in alternativ, ki vzpostavljajo kritično distanco do obstoječega ter hkrati v premislek in prevzemanje ponujajo nove mogoče načine življenja.

Naša naloga je torej, da dvomimo o tem, kar nam določa nad gladino plavajoči del ledene gore. Naša odločitev je, ali bomo prenehali slepo slediti pričakovanjem neoliberalnega trga glede golega zadovoljevanja potrošniških potreb. In naša odločitev je, ali bomo z oblikovanjem k premisleku o nujnosti vzpostavitve distance do servilnih identitet, ki so nam vsiljene, spodbudili tudi vse druge. Dejstvo je, da ta potencial oblikovanje ima. Posledično pred vsako našo odločitvijo ne stoji preverjanje, ali kot oblikovalci *lahko* vzpostavljamo alternativo, temveč *kaj bomo naredili* v kontekstu preoblikovanja sveta za boljši jutri vseh, ki sobivamo na planetu, in planeta samega.

Literatura in drugi viri

- AGAMBEN, GIORGIO (2014): *Resistance in Art*. Dostopno na: www.youtube.com/watch?v=one7mE-8y9c (12. november 2017).
- ARENDET, HANNAH (2006): *Med preteklostjo in prihodnostjo: šest vaj v političnem mišljenju*. Ljubljana: Krtina.
- BALLUCH, MARTIN (2011): *Upor v demokraciji. Državlјanska nepokorščina in konfrontacijske kampanje*. Ljubljana: Krtina.
- BIRNBAUM, ANTONIA (2017): *»Me, ženske«: kaj to pomeni*. Predavanje na kolokviju Misлити drugače/misliti drugo, Ljubljana, 26. maj 2017.

- DANES JE NOV DAN. Dostopno na: <http://danesjenovdan.si/> (4. januar 2018).
- FAJT, ELENA (2017): Shirting: nova povezovanja v oblikovanju. *Dialogi* (5–6): 40–57.
- FRY, TONY (2012): *Becoming Human by Design*. London, New York: Berg.
- FULLER, BUCKMINSTER R. (2016[1969]): *Priročnik za vesoljsko ladjo Zemlja*. Ljubljana: Pekinpah.
- GELLATLY, JENNY IN MARCOS RIVERO (2017): Fearless Cities: A Global Municipalist Movement. *Stir* (19): 8–11.
- GIBSON-GRAHAM, J. K., JENNY CAMERON IN STEPHEN HEALY (2013): *Take Back the Economy: An Ethical Guide for Transforming Our Communities*. Minneapolis (MN): University of Minnesota Press.
- HAIVEN, MAX (2013): Okupacije in boj za reprodukcijo: feminizem, finance in gibanje #Occupy: Intervju s Silvio Federici. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* XL(254): 132–138.
- HARAWAY, DONNA (2016): *Tentacular Thinking: Anthropocene, Capitalocene, Chthulucene*. Dostopno na: <http://www.e-flux.com/journal/75/67125/tentacular-thinking-anthropocene-capitalocene-chthulucene/> (15. november 2017).
- IVAČIČ, ANITA (2005): *Okoljska etična misel in politična akcija*. Magistrsko delo. Ljubljana: FDV. Dostopno na: http://dk.fdv.uni-lj.si/delamag/mag_ivacic-anita.pdf (16. junij 2017).
- MANZINI, EZIO (2015): *Design, When Everybody Designs: An Introduction to Design for Social Innovation*. Cambridge (MA): MIT Press.
- MCLUHAN, MARSHALL (2001): *Understanding Media: The Extension of Man*. London in New York: Routledge.
- MURŠIČ, RAJKO (2012): *Na trdna tla. Brezsrarni pregled samoniklih prizorišč in premislek nevladja mladinskega polja*. Tolmin: Ustanova Pohorski bataljon.
- PLOŠTAJNER, JASMINA (2017): Hekanje novega dne: premislek o oblikovanju in aktivizmu. *Dialogi* (5–6): 58–69.
- PROSTOROŽ. Dostopno na: <http://prostoroz.org/> (4. januar 2018).
- RANCIÈRE, JACQUES (1981): *La nuit des prolétaires*. Pariz: Fayard.
- RAZKRITE ROKE. Dostopno na: www.razkriteroke.si (4. januar 2018).
- SHIRTING. Dostopno na: <http://www.shirting.si/> (4. januar 2018).
- SIMON, HERBERT A. (1969): *The Sciences of the Artificial*. Cambridge (MA): MIT Press.
- SIMBIOCEN. Dostopno na: <http://symbiocene.org/sl/> (4. januar 2018).
- SKINNER, JORDAN (2014): Thought is the Courage of Hopelessness: An Interview with Philosopher Giorgio Agamben. *Verso Blog*, 17. junij. Dostopno na: <https://www.versobooks.com/blogs/1612-thought-is-the-courage-of-hopelessness-an-interview-with-philosopher-giorgio-agamben> (12. november 2017).